

Хромова Вікторія Вадимівна,
*аспірантка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського
Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
orcid.org/0000-0002-9991-6814
bagmet_z@ukr.net*

НЕЗАКОННІ МЕТОДИ ДОПИТІВ ДУХОВЕНСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В 1930-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ)

У статті висвітлено незаконні методи допитів духовенства на Чернігівщині в 1930-х рр. Духовенство, як і більшість радянського суспільства, піддавалося репресіям у 1930-х рр. Проте знущання починалися не у виправних-трудовах таборах (далі – ВТТ), а вже в слідчих ізоляторах. Слідчі та співробітники відділів НКВС застосовували різні методи і прийоми під час допитів, щоб вибити зізнання з арештованого, навіть якщо особа не вчиняла злочин. Зазначена тема не досліджувалася на місцевому рівні, а тому новизна роботи полягає у виявленні фактів застосування незаконних методів допиту, здійснення їх покрокового аналізу, окреслення фізичних і психологічних методів. Основною джерельною базою є кримінальні справи 1930-х рр., які зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО) та архіві Управління Служби безпеки України в Чернігівській області (далі – архів УСБУ в Чернігівській області). Для досягнення мети й завдань дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, генетичний). Для встановлення фактів застосування фізичних методів слідчими під час допиту здійснено критичний аналіз скарг і заяв священників, які в указаних документах згадували фізичне насилля. За допомогою аналізу, синтезу, дедукції та індукції досліджувалися психологічні методи. Також презентована класифікація методів допиту в СРСР у 1930-х рр. Джорджа Роберта Конквеста, яка, на його думку, була універсальним знаряддям праці радянського співробітника на допитах. У статті перераховано найпоширеніші фізичні й психологічні методи допитів, які підтверджені спогадами жертв репресій. Ми дійшли висновку, що найчастіше слідчі вибивали показання в арештованого за допомогою методів: «стійки», «конвеєру», побиття, шантажу, погроз, перекручування фактів і через насильницьке тримання в психлікарнях.

Ключові слова: репресії, духовенство, допит, співробітники НКВС, метод, психологічний і фізичний тиск.

Hromova Viktoriya,
*Postgraduate Student at Department of World History
and International Relations,
O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute
of History and Socio-Humanitarian Disciplines
T.G. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium”
orcid.org/0000-0002-9991-6814
bagmet_z@ukr.net*

ILLEGAL METHODS OF INTERROGATION OF THE CLERGY IN CHERNIGIV REGION IN THE 1930S. (ACCORDING TO THE MATERIALS OF CRIMINAL CASES)

The article highlights the illegal methods of interrogation of the clergy in the Chernihiv region in the 1930s. The clergy, like the vast majority of Soviet society, was subjected to repression in the 1930s. However, the abuse did not begin in the correctional labor camps (hereinafter referred to as the VTT), but already in the detention centers. Investigators and employees of the NKVD departments used various methods and techniques during interrogations in

order to extract confessions from the arrested person, even if the person did not commit a crime. This topic has not been investigated at the local level, and therefore the novelty of our work consists in revealing the facts of the use of illegal interrogation methods, performing their step-by-step analysis, and outlining physical and psychological methods. The main source base is the criminal cases of the 1930s, which are stored in the State Archive of the Chernihiv Region (hereinafter referred to as DACHO) and the archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region (hereinafter referred to as the Archive of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region). To achieve the goal and objectives of the research, general scientific and special research methods (heuristic, historical-retrospective, genetic) were applied. In order to establish the facts of the use of physical methods by the investigators during the interrogation, a critical analysis of the complaints and statements of the priests, who mentioned physical violence in the specified documents, was carried out. With the help of analysis, synthesis, deduction and induction, psychological methods were studied. The work also presents the classification of interrogation methods in the USSR in the 1930s by George Robert Conquest, which, in his opinion, was a universal tool of the Soviet employee during interrogations. The article lists the most common physical and psychological methods of interrogation, which are confirmed by the memories of victims of repression. We came to the conclusion that most often the investigators beat out the testimony from the arrested person using the following methods: “rack”, “conveyor belt”, beating, blackmail, threats, distortion of facts and through forced detention in mental hospitals.

Key words: repression, clergy, interrogation, NKVD employees, method, psychological and physical pressure.

Радянська судова система в 1930-х рр. базувалася на антидемократичних засадах, які стосувалися кожного громадянина УРСР, у т. ч. й духовенства. З огляду на той факт що священники й вищі ієрархи апріорі не порушували біблійні заповіді, їхні дії все-таки розцінювалися тодішню владою як протиправні й каралися найсуворішими статтями Кримінального кодексу УРСР. В основному проти духовенства відкривалися кримінальні справи за ст. 54-10 КК УРСР: «...За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підризу або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (ст. 54 ч. 2 ст. 54 ч. 9), а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовується – позбавлення волі на строк не менш як шість місяців...» (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області, Ф. 7, Кримінальний кодекс УРСР 1927 року. Арк. 27–28). У більшості випадків кримінальні справи проти духовенства сфабриковані, а останні були вимушені потерпати від тортур, перебувати в жахливих умовах тримання чи в засланні. Досліджуючи репресії проти духовенства на Чернігівщині за допомогою кримінально-слідчих справ в архівах УСБУ в Чернігівській області й ДАЧО, ми виявили випадки застосування психологічного та фізичного тиску на священників під час ведення слідства. Тому новизна роботи полягає в тому, щоб установити й описати факти застосування незаконних методів допиту на Чернігівщині в 1930-х рр.

Вищезазначена тема не була окремим об'єктом дослідження в регіоні та поза його

межами. Методи або деякі елементи сфабрикованості справ дотично розглядали в роботах Г. Горбунова (Горбунова, 2011, с. 72–80), В. Шуміло (Шуміло, 2019, с. 70–75; Шуміло, 2019, с. 67–80; Шуміло, 2020, с. 124–137; Шуміло, 2020, с. 28–60), А. Морозова (Морозова, 2013, с. 110–114), О. Тарасенко (Тарасенко, 2008, с. 43–51), І. Цимбаленко (Цимбаленко, 2012, с. 76–84). Зазначені дослідники, використовуючи біографічний метод дослідження, мали на меті проаналізувати життя репресованого духовенства, а тому окреслена тема залишалася поза їхньою увагою.

Психологічний і фізичний тиск на арештованого під час слідчих дій у стінах НКВС на теренах усієї України досліджував Р. Подкур (Подкур, 2000, с. 134–162). Відповідно до його досліджень, психологічний тиск на заарештованого починався вже від самого моменту арешту, що здійснювався вночі у вигляді утаємниченої акції. Нерідко навіть найближчі родичі не мали змоги протягом кількох днів, а то й тижнів довідатися про долю заарештованого. Дослідник зазначив, що більше ніж у 70% кримінальних справ допити заарештованого розпочиналися не одразу після арешту, а через кілька днів, тижнів, а в крайніх випадках навіть місяців, і весь цей час заарештований у невідомості в багатолюдній камері тривалий час очікував своєї долі (Подкур, 2000, с. 134).

За оцінками історика В. Оліцького, який вивчав незаконні методи допитів свідків у справах проти духовенства, за період 1930-х рр. пік застосування незаконних методів припадає саме на 1936–1938 рр. (Оліцький, 2016, с. 173).

Дослідник пояснює це тим, що в зазначені роки набув чинності оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447, у якому містився кількісний план ув'язнених осіб за областями та республіками. Проте вже в кінці 1938 р. зменшилася практика використання позазаконних методів у зв'язку з початком розслідувань порушень соціалістичної законності (Оліцький, 2016, с. 173–174).

Керуючись наказом № 00447, слідчі намагалися реалізувати план щодо затримання й ув'язнення певних категорій осіб, у т. ч. й духовенства, тому для вибиття зізнань або підтвердження неправдивих даних з обвинуваченого співробітники каральних органів удавалися до різних методів покарань. Відвідавши СРСР у 1930-х рр. Дж.Р. Конквест описав умови перебування ув'язнених і тортури в слідчих ізоляторах. На його думку, слідчі та співробітники ізоляторів у провінції були більш жорстокими, ніж в обласних центрах чи столиці, оскільки застосовували такі методи допиту:

1) побиття торбинами з піском у живіт, це часто призводило до смертельних наслідків, зазвичай у таких випадках лікарі констатували смерть від злоякісної пухлини;

2) метод «стійки», під час якого ув'язненого ставили до стіни і змушували декілька годин стояти навшпиньки;

3) метод «ластівки»: жертві зв'язували руки та ноги за спиною і в такому положенні підвішували в повітрі;

4) метод «конвесеру» – безперервний допит зі зміною слідчих протягом багатьох годин. Цей метод Дж.Р. Конквест описав із книги письменниці Євгенії Гінзбург «Крутий маршрут», яка пережила ці тортури. Письменниця зазначила, що весь час арештованому не давали виспатися, у камерах було або сильно холодно, або дуже спекотно. Допит проводили вночі, часто через 15 хвилин, як засинала людина, а годування обмежувалося 100 грамами чорного хліба і двома порціями супу на день (Конквест, 2009, с. 219–224).

На фізичні прийоми допиту звернув увагу священник Іван Михайлович Васильченко в заявах і скаргах у період з 1945–1959 рр. Справа в тому, що священник у 1937 р. був засуджений за проведення контрреволюційної діяльності й ув'язнений до ВТТ на 10 років. Перебуваючи в Кулойському таборі та після звільнення

з нього в 1947 р. І. Васильченко намагався довести сфабрикованість своєї справи в 1937 р. Для цього священник звернувся у формі заяв і скарг до різних правоохоронних органів (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243, 40 г, 43, 44–51 арк).

У заяві до Народного комісара Внутрішніх справ СРСР від 27.09.1945 священник зазначив: «...На слідстві, будучи у поганому стані після шестиденної стоянки без сну та відпочинку я щось підписав, але що? Я не знаю до сих пір...Я вислуховував лише докори і насмішки як священник і більше нічого...» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243. арк. 40г). 30 серпня 1958 р. І. Васильченко звернувся вже зі скаргою до Чернігівської обласної прокуратури з проханням перегляду справи, у зв'язку з чим був запрошений на додаткові допити по справі (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243, арк. 43).

У протоколі допиту від 23.07.1959 «служитель культу» повідомив, що його заарештували 13.11.1937 в м. Києві, а згодом відправили до Ніжинської в'язниці. За його словами, протокол допиту від 31.01.1937 сфабрикований слідчими, так як у цей день арештованого не допитували, а відомості, записані в протокол від 31.01.1937, узяті з протоколу допиту священника 1935 р.

Справа в тому, що в 1935 р. І. Васильченко припинив свою службу в церкві с. Ярославка Бобровицького району Чернігівської області, змінив декілька робіт. У зв'язку зі звільненнями священник мав поставити відмітку про звільнення в паспорті в Бобровицькому районному відділі НКВС того ж року. У свою чергу слідчі районного відділу вирішили допитати «служителя культу» щодо його колег, однак останній відмовився «доносити інформацію» щодо свої знайомих. За допомогою погроз співробітники НКВС змусили І. Васильченка підписати протокол допиту в 1935 р., проте його точний зміст залишився для священника невідомим (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243. арк. 45–47).

У ході проведення слідчих дій «служитель культу» неодноразово потерпав від фізичних розправ. І. Васильченко в протоколі допиту 1959 р. зазначив: «...У 1937 р. на одному з допитів хтось із співробітників НКВС вдарив мене кулаком у бік через те, що слідчому

не сподобалась моя відповідь, крім того, у той же період за вказівкою когось із співробітників Бобровицького районного відділу, я три доби по стійці «смирно» стояв в КПЗ (рос. кімната попереднього тримання), коли вже я заснув стоячи, то хтось з співробітників вдарив мене у підборіддя і від удару я впав головою у стіну...» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243. арк. 51). Зіставляючи спогади священника з класифікацією Дж.Р. Конквеста, ми дійшли висновку, що до нього слідчі застосовували метод «стійки».

На жаль, фізичні розправи серед духовенства в слідчому ізоляторі не були поодинокими випадками, а надто вони були основним методом для вибиття зізнань. Священик Герасим Митрофанович Новосельський, звертаючись зі скаргою до Чернігівського військового прокурора від 03.01.1939, указав: «...Заарештували мене 25.07.1938 р. у Ладинській комуні Чернігівської області за невідомих мені причин ... слідчий (Грицаєнко), він побоями і погрозами змусив мене назвати себе контрреволюціонером, українським націоналістом і членом української автокефальної церкви, тобто я обмовив сам себе. І в кінці вибившись із сил, на 16-ту добу допитів, не спавши...» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4766. Арк. 68). Беручи до уваги прийоми, які застосували слідчі до Г. Новосельського, можемо припустити, що вони використали метод «конвеєру». Допити без перерв і сну, які супроводжувалися постійним побиттям, виснажували арештованого. За таких обставин Г. Новосельський визнав свою провину, а саме участь в антирадянській агітації, і був ув'язнений до ВТТ на 5 років.

Дослідник Дж.Р. Конквест стверджував, що, окрім жорстокого поводження співробітників НКВС, на фізичний стан арештованого впливали нестерпні умови тримання у в'язницях і слідчих ізоляторах. Майже всі ув'язнені страждали від дизентерії, цинги, корости, пневмонії, серцевих захворювань і запалень ясен (Конквест, 2009, с. 459). Адміністрація в'язниць робила все можливе, щоб запобігти самогубствам. За найменшу провину відправляли до карцеру, де ув'язнений не одягав верхній одяг і мав лягати на кам'яну підлогу тільки вночі (Конквест, 2009, с. 460).

Такий спосіб тримання під ватою арештованих призводив до смертельних випадків.

Священик із с. Рубанка Дмитровського району Чернігівської області Михайло Семенович Семенов був заарештований 27.02.1935, майже рік утримувався в Роменській тюрмі (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-15530., арк. 2), а вже 10.02.1936 помер від туберкульозу, так і не дочекавшись рішення у своїй справі (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-15530. арк. 53а).

Під час слідчих дій погіршився стан здоров'я в ієромонаха Троїцького монастиря в м. Чернігові Павла Ілліча Головченка (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-10639). Під час затримання в ієромонаха констатували лише грижу (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-10639, арк. 11), а вже в процесі слідства та під час перебування останнього в Чернігівському будинку примусово-суспільних робіт (далі – БУПР), у нього виявили міокардит і певні проблеми з легенями (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-10639, арк. 43а). Цей факт свідчить про неналежні умови тримання під вартою арештованих. Незважаючи на діагнози, в акті медичного огляду зазначалося, що стан здоров'я ієромонаха дає змогу йому перебувати термін ув'язнення в північних регіонах СРСР.

Священик Г. Новосельський також звернув увагу на свій стан здоров'я у скарзі від 03.01.1939: «...Я просидів у в'язницях 17 місяців, захворів туберкульозом і перетворився в інваліда...» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4766, арк. 69).

Відповідно до медичного огляду лікарями Ніжинського БУПРу священника Дмитра Степановича Карпенка, встановлено, що «служитель культу» постійно скаржився на біль у суглобі правої руки та лопатці, однак встановлений лікарями діагноз кардіоневроз не став на заваді для перебування Д. Карпенка у в'язницях і віддалених місцях заслання (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 6323, арк. 50).

Про занедбаний стан Прилуцького районного БУПРу повідомляли в листі секретар Прилуцького райкому КП(б) У. Робенко й голова райвиконкому Гречка: «...Дуже тяжкий стан у БУПРі та в камерах затриманих при міліції».

Завдяки епідемії висипного тифу в прилуцькому БУПРі встановлено карантин, через що з міліції до БУПРу переводити людей не можна, а тому в міліції зібралось багато затриманих. Представник облздороввідділу лікар-комуніст сумісно з райздравінспектором, оглянувши становище ув'язнених у БУПРі, знайшли до 30 чоловік з голодними набряками; цих людей відокремили для підсилення їм харчування, але це підсилене харчування було дуже обмежене; БУПР розрахований на 250 чоловік, а тримається 920 чоловік. Зараз спеціальною комісією проведено розвантаження БУПРу: 238 чоловік відпущено у відпустку, 23 чоловіки дотерміново звільнено по розгрузці. Розгрузку треба продовжувати й далі...» (Державний архів Чернігівської області, Ф. П.-890. Спр. 140., арк. 11–13).

У ході аналізу кримінальних справ 1930-х рр. у Чернігівській області ми звернули увагу на те, що слідчі під час допитів також використовували психологічні методи, а саме: шантаж розправитися з рідними ув'язненого, погрози повторного ув'язнення, перекручування питань з метою заплутати арештованого і тримання в психіатричних лікарнях. Співробітники НКВС навіть удавалися до того, що знаходили опонента ув'язненого або його ідеологічного «ворога», щоб отримати максимально велику кількість негативних свідчень про затриманого.

Тримання в психіатричних лікарнях осіб з метою вибиття зізнань чи показів було нерідким явищем у 1930-х рр. До дати арешту 11 грудня 1936 р. священник Микола Миколайович Тихомиров мав задовільний психологічний стан, проте вже 2 лютого 1937 р. співробітники НКВС запросили клопотання про направлення священника до Чернігівської психіатричної лікарні, аргументуючи на те, що його оглянув лікар санітарної частини в'язниці й зробив висновок, що арештований має психіатричні розлади, які потрібно лікувати лише в спеціалізованому закладі (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-14631, арк. 41–43). Під час перевірки психіатричного стану священника слідчі дії були призупинені.

27 лютого 1937 р. судово-експертна комісія Чернігівської психіатричної лікарні в присутності восьми лікарів установила, що арештований перебуває в реактивному психогенному стані, має такі його ознаки, як тривожність, плач, ілюзорне сприйняття, загальмованість (Архів

Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-14631, арк. 45–46). Беручи до уваги той факт, що справа священника була відкрита 11.12.1936, до 02.02.1937 священник не скаржився на здоров'я, а в анкеті арештованого не було зазначено про особливості психічного стану, припускаємо, що останній був здоровим до ув'язнення та мав задовільний психологічний стан. Варто зазначити, що свідки також не говорили, що арештований мав психіатричні розлади. М. Тихомиров працював в архівних установах, до яких слідчі не зробили запиту для перевірки психологічного стану підсудного під час його роботи й виконань службових обов'язків. Усі зазначені вище твердження вказують, що проблеми зі здоров'ям у священника розпочалися у в'язниці або вони були вигаданими для тримання арештованого в нелюдських умовах у психіатричній лікарні.

М. Тихомиров пробув у Чернігівській психіатричній лікарні з 28.02.1937 по 05.07.1937. У липні 1937 р. лікарі надали висновок, що ознак психіатричного розладу арештований більше не має (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-14631, арк. 50). М. Тихомирова засудили за І ч. 54-10 ст. УК УСРС до позбавлення волі у виправних трудових таборах терміном на 5 років і позбавили прав на 3 роки (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-14631, арк. 68).

Справа М. Тихомирова не була поодиноким випадком. Священник Ілля Матвійович Корейша під час затримання не мав проблеми зі здоров'ям, про що вказано в анкеті арештованого (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-15603, арк. 4). Однак уже під час перебування в слідчому ізоляторі, а саме в Чернігівському БУПРі, психологічний стан священника погіршився. Згідно з медичною довідкою, останній мав поганий сон, загальну слабкість і пригнічений настрій (Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-15603, арк. 50).

Психологічний тиск у формі погроз супроводжував священників майже все їхнє життя. Священник І. Васильченко в одній із заяв повідомив: «...Будучи служителем культу з 1922 р. я у 1934, 1935, 1936, 1937 рр. неодноразово вислуховував пропозиції зректись сану

священника. Вже у другій половині 1937 р. мене попередили, якщо я не підпишу зречення, то буду про це шкодувати. І дійсно, 13 листопада 1937 р. Бобровицьким районним відділом НКВС Чернігівської області я був заарештований...» (Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243, арк. 40г).

Отже, опинившись у слідчих ізоляторах НКВС, священники неодноразово потерпали від фізичного й психологічного тиску під час допитів. Дослідивши кримінальні справи архіву УСБУ в Чернігівській області й ДАЧО, ми встановили, що серед фізичних методів у 1930-х рр. на Чернігівщині найчастіше до представників духовенства застосовували побиття, метод «стійки», метод «конвеєру», голод і тотальну безсонницю, яка виснажувала людину. Слідчі застосовували такі методи допитів, щоб прискорити процес визнання вини арештованим. До антигуманного ставлення додавалися жахливі умови тримання, які підривали здоров'я

ув'язнених. Психологічні методи допитів духовенства були достатньо розроблені, з часом лише вдосконалювалися. Слідчі детально досліджували біографію арештованого, особливо сім'ю, зв'язки та попередні ув'язнення, щоб під час допиту вдаватися до різних маніпуляцій. Майже завжди слідчі під час допиту перекручували питання або повторювали одне й те саме питання, поки арештований не відповість: «Так», а потім співробітники НКВС дописували декілька реплік до питання й отримували документальне підтвердження визнання провини. За ініціативою співробітників НКВС у 1930-х рр. деякі представники духовенства, не маючи медичних показів, насильно перебували в лікувальних закладах. На превеликий жаль, більшість із цих методів були вкрай дієвими, їх постійно використовували, так як майже кожен арештований у кінці слідства визнавав свою провину, не витримуючи фізичних розправ і психологічного тиску.

Список використаних джерел:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області, Ф. 7, Кримінальний кодекс УРСР 1927 року. Арк. 27–28.
2. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-15530. 103 арк.
3. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-10639. 48 арк.
4. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-14631, 82 арк.
5. Архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Ф.-7. Спр. п-15603, 90 арк.
6. Горбунова Г. (2011). Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної церкви (за документами ЦДАЗУ). *Сіверянський літопис*. № 5. С. 72–80.
7. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4243. 102 арк.
8. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 4766. 102 арк.
9. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р.-8840, Оп. 3. Спр. 6323. 89 арк.
10. Конквест Дж.Р. (2009). Великий терор: Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк : Терен. 879 с.
11. Морозова А.В. (2013). Ігумен-ісахист Аліпій (Яковенко; 1881–1943). *Сіверянський літопис*. № 4. С. 110–114.
12. Оліцький В.О. (2016). Позаконні методи отримання показів свідків у справах проти духовенства Сумщини у 1936–1938 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. № 46. С. 170–174.
13. Подкур Р. (2000). За повідомленням радянських спецслужб. Київ : Рідний край. 162 с.
14. Тарасенко О.Ф. (2008). Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). *Сіверянський літопис*. № 3. С. 43–51.
15. Цимбаленко І.М. (2012). Василь Гордійович Андрієвський (1881–1930). *Сіверянський літопис*. № 1. С. 76–84.
16. Шуміло В.В. (2019). Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х років у справах духовенства Істинно-Православної Церкви. *Сіверянський літопис*. № 1. С. 70–75.
17. Шуміло В.В. (2019). Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. № 4. С. 67–80.
18. Шуміло В.В. (2020). Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. № 1. С. 124–137.
19. Шуміло В.В. (2020). Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ППЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. № 3. С. 28–60.

References:

1. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region]*. F.-7, Kryminalnyi kodeks URSS 1927 roku. Ark. 23–29, 60–61, 98–99, 110–113 [in Ukrainian].
2. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region]*. F.-7. Spr. p-15530, 103 ark. [in Ukrainian].
3. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region]*. F.-7. Spr. p-10639, 48 ark. [in Ukrainian].
4. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region]*. F.-7. Spr. p-14631, 82 ark. [in Ukrainian].
5. *Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Chernihivskii oblasti [Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Chernihiv Region]*. F.-7. Spr. p-15603, 90 ark. [in Ukrainian].
6. Horbunova H.A. (2011). Postat protodyiakona Vasylia Potiiienka v istorii Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TSDAZU). [The figure of protodeacon Vasyl Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (according to the documents of the TsADAZ)]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 5, 72–80 [in Ukrainian].
7. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region]*. F. R.-8840, Op. 3. Spr. 4243, 102 ark. [in Ukrainian].
8. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region]*. F. R.-8840, Op. 3. Spr. 4766, 102 ark. [in Ukrainian].
9. *Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State archive of Chernihiv region]*. F. R.-8840, Op. 3. Spr. 6323, 89 ark. [in Ukrainian].
10. Konkvest, Dzh.R. (2009). Velykyi teror: Stalinski chystky trydtsiatykh rokiv [The Great Terror: Stalin's purges of the thirties.]. Luts'k, 879 s. [in Ukrainian].
11. Morozova, A. (2013). Ihumen-isakhyst Alipii (Iakovenko; 1881–1943) [Isachist abbot Alipiy (Yakovenko; 1881–1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 110–114 [in Ukrainian].
12. Olitskyi, V.O. (2016). Pozazakonni metody otrymannia pokaziv svidkiv u spravakh proty dukhovenstva Sumshchyny u 1936–1938 rr [Illegal methods of obtaining testimony of witnesses in cases against the clergy of Sumy Oblast in 1936–1938]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University*, 46, P. 170–174 [in Ukrainian].
13. Podkur, R. (2000). Za povidomlenniam radianskykh spetssluzhb [According to the report of the Soviet special services]. K., 162 s. [in Ukrainian].
14. Tarasenko, O. (2008). Chernihivskiy arkhiepiskop Pakhomii (Kedrov) (1876–1937) [Archbishop Pakhomii (Kedrov) of Chernihiv (1876–1937)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 43–51 [in Ukrainian].
15. Tymbalenko, I. (2012). Vasyl Hordiiovych Andriievskiy. (1881–1930) [Vasyl Hordiiovych Andriievskiy (1881–1930)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 76–84 [in Ukrainian].
16. Shumilo, V. (2019). Falsyfikatsii radianskykh slidchykh orhaniv 1930-kh rr. u spravakh dukhovenstva Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy [Falsifications of the Soviet investigative bodies of the 1930s in the cases of the clergy of the True-Orthodox Church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 70–75 [in Ukrainian].
17. Shumilo, V. (2019). Skhyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Archimandrite Lavrentiy (Proskura) is a member of the True-Orthodox Church in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 67–80 [in Ukrainian].
18. Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Iakovenko) [The True-Orthodox Church in Chernihiv region and abbot Alipiy (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 124–137 [in Ukrainian].
19. Shumilo, V. (2020). Yepyskop Hlukhivskiy ta Nizhynskiy Damaskin (Tsedryk) yak odyin iz holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Bishop Damaskin (Tsedryk) of Hlukhiv and Nizhyn as one of the main ideologists of the IOC in Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 28–60 [in Ukrainian].